

OSMANLI DEVLETİNİN DIŞ DÜNYA İLE TEMASLARI NETİCESİ İKTİSADİ VE İÇTİMAİ POLİTİKASINDA OLUŞAN DEĞİŞİKLİKLER

Prof. Dr. Yusuf Ziya İRBEÇ¹

A) DIŞ DÜNYA İLE YÜRÜTÜLEN İKTİSADİ İLİŞKİLERİN YENİ İKTİSAT POLİTİKALARININ OLUŞMASINA ETKİLERİ

Uluslararası Ticaret Yolları'nın kontrol altına alınması, özellikle 14. asırdan itibaren Osmanlı Ticaret Politikasının en önemli gayelerinden biri idi. Osmanlı Devleti bünyesinde hakim olan İslami inançlar ve buna dayalı uygulamalar sebebiyle, iktisadi hayatta da, "İnsan insanın kurdudur (Homo Homini Lupus)" düşüncesine yer veren iktisadi politikaların aksine, içtimai değerler ağır basıyor ve ticareti uluslararası alana yayma düşüncesi büyük destek görüyordu. 16. yüzyıldan itibaren bazı batılı devletlere verilen ve tarihte kapitülasyonlar adı ile bilinen imtiyazların amacı buydu. Osmanlı Devleti'nin siyasi düşüncesi de burada büyük rol oynamıştır. Devletin genişleme politikasını engelleyici unsurlar olarak görülen zamanın İspanya ve Almanya'sına karşı Fransa'yı güçlendirmek maksadıyla, 1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman bu devlete bazı ticari imtiyazlar tanımıştır². Aynı şekilde, 1553 yılında İngiliz ticaret adamı Anthony Jankinson'a Osmanlı Devleti sınırları dahilinde ticaret yapma müsaadesi verilmiştir³. Diğer devletlerin de Osmanlı Devleti ile ticari ilişkilerini geliştirebilmesi amacıyla, 1567 yılında Avusturya'ya, 1592 yılında İngiltere'ye ve 1612 yılında Hollanda'ya ticari imtiyazların tanınması uygun görülmüştür. Bu imtiyazların asıl amacı, adı geçen devletlerle daha iyi ticari ilişkilere girebilmek idi. Nitekim 17. asırda Hollanda ile ticari ilişkilerimiz hızlı bir gelişme göstermiştir. İstanbul'da bulunan Hollanda büyükelçisi Juntinus Colyer, 1680 yılında Osmanlılardan yeni ticari imtiyazlar almış ve 1682 yılında kendisini takip eden oğlu Jakobus, bu ilişkileri başarılı bir şekilde devam ettirmiştir⁴. Yabancılar başlangıçta iyi niyetle verilen bu imtiyazlar, daha sonraki dönemlerde yabancıların Osmanlı Devlet sistemini değiştirme gayretlerini kolaylaştırmıştır. Daha önceden aldıkları imtiyazlar sayesinde, yabancı tüccarlar

¹ Antalya Milletvekili

² Öztuna Yılmaz, "Büyük Türkiye Tarihi", İstanbul 1978, c.II, s.432

³ Evin Ahmet Ö., "1600-1750 Arası Batılıların Türkiye'yi Görüşlerinde Olan Değişim", Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Ankara 1975, s.172.

⁴ Erdbrink G.R.Bosscha, "At the Threshold of Felicity: Ottoman-Dutch Relations during the Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte, 1726-1744", Ankara 1975, s. 11

Osmanlı Devleti sınırları içinde Türklerden daha fazla haklar elde edebilmişlerdir. Türklere karşı yabancıların elde ettikleri bu hakların en önemlileri şunlardır⁵:

- 1) Ticari imtiyaz alan ülkelerin vatandaşları Türklere uygulanan kanunlara tabi olmuyorlardı,
- 2) Vergi ödeme mükellefi değillerdi,
- 3) Bu ülkelerin vatandaşlarının, evleri ve dükkanları bütün saldırı ve rencide edici davranışlar karşısında koruma altında idi,
- 4) Bu ülkelerin ticaret erbabı diplomatik dokunulmazlık haklarına tabi idiler. Bu kişilerin tutuklanmaları, sadece vatandaşı bulundukları ülkelerin diplomatik temsilciliğinin emri ile mümkün olabiliyordu.

Yukarıda sayılan sebepler dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin başşehri İstanbul, 15. asrın ikinci yarısından itibaren uluslararası ticaretin önemli bir merkezi olmuştur. Uluslararası ticaretin geliştirilmesi amacıyla İstanbul'un fethinden itibaren önemli tedbirler alınmıştır. Parasız olarak işyerleri ve evlerin tahsis edilmesi, vergi muafiyetinin getirilmesi ve geniş iş imkanları sağlanması gibi kolaylıkların sağlanması, bu yönde alınan tedbirlerin bazılarıdır⁶. Daha sonraki yüzyıllarda da aynı politika devam ettirilmiştir. Bu amaçla, Yavuz Sultan Selim Mısır'ın fethinden sonra (1517) Kahire ve Tebriz'den 1500 kadar ticaret erbabını İstanbul'a getirmiştir. Bunun dışında, dönemin ticari hayatında önemli yere sahip Fransa ve İngiltere gibi batılı devletler, 17. asrın başlangıcına kadar İstanbul'da konsolosluklarını açmış bulunuyorlardı. Bu tarihlerde batılı devletlerin ticari gemileri, Türk limanları ile Avrupa limanları arasında mal taşımaya da başlamışlardı. Osmanlı Devleti 1636 yılında Fransızlarla ilişkilerini daha iyi düzenleyebilmek amacıyla, bir de ticari antlaşma imzalamıştır⁷. Ayrıca, Osmanlı Devleti 17. asırda diğer batılı devletlerle de ticari ilişkilerini geliştirmiştir.

İktisat tarihçilerinin yaptığı araştırmalara göre, 1521-1660 yılları arasında dünyanın diğer bölgelerinden ve Amerika kıtasından İspanya'ya 18.000 tondan fazla gümüş ve 200 tondan fazla altın ithal edilmiştir. İspanya'da 1600 yılında eşya fiyatları 1500 yılına oranla üç kat daha pahalı idi. Bu fiyat değişiklikleri, daha sonra Osmanlı Devleti'nde büyük etkiler yapmış, özellikle gıda maddeleri ve ham maddeler bu pazarlar tarafından kolaylıkla satın alınmışlardır. Buna karşılık, 17. asrın Osmanlı Devleti hızlı değişen şartlar ve gelişmeler

⁵ Geoffrey Levvis, "Nations of the Modern World", Mordern Turkey, London 1974, s.37

⁶ Montran Robert, "Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar", Tarih ve Toplum (içinde), Nisan 1985, s.235

⁷ Evin Ahmet Ö., a.g.e., ss.172.

karşısında uyum güçlüğü yaşamıştır. Böylece, uluslararası ekonomik işbirliği açısından başarısızlık kaçınılmaz olmuş ve Osmanlı Devleti aşağıdaki sonuçlara katlanmak zorunda kalmıştır⁸,

a) Sanayi ve el sanatları ile uğraşan Türkler uygun fiyatlarla hammadde bulamamışlar ve tedarikinde büyük güçlüklerle karşılaşmışlardır.

b) Devletin rekabet gücü daha da zayıflamıştır. Osmanlı Devleti'nde ithalat fazlalaşmış ve bu sayede yabancıların karları hissedilir derecede artmıştır.

Sözkonusu olan asırlarda, batılı devletler bir taraftan Amerika'nın keşfinin iktisadi hayata getirdiği kolaylıkları azami ölçüde kullanmışlar, diğer taraftan da deniz ticaretinde meydana gelen gelişmeler yoluyla büyük sermaye birikimi sağlamışlardır. Böylece, bu devletler Osmanlı sınırları içerisinde bulunan ham maddeler için daha fazla fiyat verebilme imkanını elde etmişlerdir. Bu durum, batılı devletlerin sanayileşmesine yardım etmiş, dolayısıyla Osmanlı devletinin sanayileşme politikasını baltalamıştır⁹. Halbuki kara ticaretinde gelişmiş olan Osmanlı Devletinin imkanları deniz ticaretinde de gelişmeye çok müsait idi. Meşhur seyyah Evliya Çelebi'nin tespitlerine göre, 17. asrın ortalarında 2600 civarında ticari gemi İstanbul limanına kayıtlı bulunuyordu¹⁰. Deniz ticaretinde arzu edilen gelişmeyi gösteremeyen Osmanlı Devleti, adeta başarısızlığa mahkûm edilmiştir. Özellikle 17. asırdan sonra dünya ticareti, deniz ticaretinin gelişmesinden büyük ölçüde etkilenmiştir. 1700-1877 yılları arasında İzmir limanı ile Marseille limanı arasında yapılan ithalat ve ihracat miktarlarının incelenmesi bile, bu konuda bir fikir edinmek için yeterlidir. 18. asrın başında iki önemli liman arasındaki ticaret hacmi sadece 2.087.300.- Fransız Frangı iken, 1881 yılında 221.003.000.- Fransız Frangına ulaşmıştır. Ticaret hacminin, bir iki istisna hariç, devamlı olarak artış gösterdiğini Tablo -I'-den görmek mümkündür¹¹.

Ticari münasebetlerin yoğunlaşması, Fransız İhtilali ile oluşan yeni fikir akımlarının Osmanlı Devletine girmesini kolaylaştırmıştır¹². Burada, ticaret merkezlerinde gayri müslimlerin çoğunlukta olması önemli bir rol oynamıştır. Özellikle, 16. asırdan itibaren gayri müslimlerin ticaret hayatında daha aktif olduklarını görüyoruz. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin sayısı da buna paralel olarak hızlı bir artış göstermiştir. 1530 yılında şu anda

⁸ Türkdoğan Orhan, "Türkiye'nin Sanayileşmesi", Ankara 1981, ss.104

⁹ Akdağ Mustafa, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celâli İsyanları-, Ankara 1981, s.34

¹⁰ Öztuna Yılmaz, "a.g.e.", c.II, s.133.

¹¹ Karpas H.Kemal, "Structural Change, Historical Stages of Modernization and the Role of Social Groups in Turkish Politics", Social Change and politics in Turkey (içinde), Leiden 1973, C.VII, s.39

¹² Abadan Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlili", Tanzimat I, İstanbul 1940, s.30.

Türkiye'nin bulunduğu sınırlar içerisinde takriben 6,5 milyon insan yaşıyordu. Hristiyanların oranı %8 civarında idi. 1884 yılında bu bölgede yaşayan nüfus 16 milyona çıkmış ve Hristiyanların oranı da %20 olmuştur¹³. Bu süre zarfında Türklerin merkezi hükümete karşı etkileri giderek zayıfladığı gibi, ticaret ve devlet yönetiminde de ikinci plana itilmeye zorlanmışlardır. Yapılan araştırmalar, Avrupalı tacirlerin 15. asırdan itibaren, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslimlerin yardımı ile Bursa gibi en muhafazakar olan ticaret merkezlerinde bile özel semtler oluşturduklarını ortaya çıkarmıştır. Avrupalı tacirlerin İstanbul'daki varlığı ve etkileri çok açık bir şekilde hissediliyordu. Meşhur Seyyah Evliya Çelebi 17. asırda Galata bölgesinde 70 Yunan, 3 Fransız, 2 Ermeni ve 1 Yahudi semtinin olduğunu bildirmektedir. Yabancı tacirler oturma yeri olarak özellikle Galata bölgesini seçmişlerdir. Çünkü bütün ticari gemilerini Galata limanında demirleyebiliyorlardı¹⁴. Avrupalı devletler, ilk planda, Osmanlı Devleti içinde Avrupa geleneğini ve düşünce şeklini daha çok bağrında barındıran bölgelerle ticari münasebetlerini geliştirmişlerdir. Böylece, düşünce tarzlarını cemiyetin diğer tabakalarına yaymak da daha kolay oluyordu. Bu bakımdan Avrupalı devletlerin Selanik şehri ile ticari münasebetleri çok hızlı gelişmiştir. Selanik şehri ayrıca, daha önceki yüzyıllarda Yahudiler tarafından da yerleşme bölgesi olarak seçildiği için, diğer gayri Müslimlerin de çok sevdiği bir yerleşim bölgesi olmuştur. İspanya'daki baskılardan kaçan Yahudilerle birlikte Selanik'teki Yahudilerin sayısı 1535 yılında 8.070'e çıkmıştır¹⁵. Selanik şehrinin batılı devletlerle olan ticari hacmi 1700-1718 yılları arasında 600.000.- Osmanlı Kuruşu idi. Ticaret hacmi 1750-1770 yılları arasında 2 milyon ve 1876-1900 yıllarında 8 milyon Osmanlı kuruşuna çıkmıştır. Bu arada Yunanlılar da önemli bir tüccar sınıfı olarak ortaya çıkmışlardır. Ticari faaliyetlerin hız kazanması özellikle liman şehirlerinde büyük bir nüfus patlamasına yol açmıştır. 1800 yılında İzmir'in nüfusu 30.000 iken, bu sayı 1892 yılında 200.000'e çıkmıştır. Aynı gelişme Beyrut'ta da görülmüştür. Bu şehrin nüfusu 1782-1846 yılları arasında 6000 den 12.000'e çıkmasına rağmen, bu sayı 1885 yılında 100.000 kişiye ulaşmıştır. Osmanlı Devletinin Avrupa devletleri ile olan toplam ticareti 1783 yılında 54 milyon sterline ve 1911 yılında 63,5 milyon sterline çıkmıştır¹⁶. Bu gelişmeler karşısında, Türklerin niçin diğer gayri müslim azınlıklar gibi kapitalist felsefeyi iktisadi faaliyetlerine yansıtmadıkları sorulabilir. Böyle bir soruya cevap verebilmek için, Osmanlı cemiyet yapısının tarihi ve ideolojik gelişmesini göz önüne almak gerekmektedir. Osmanlı Devletinin kuruluş dönemlerinde Türk dervişlerinin yerleşik hayat tarzını

¹³ Yerasimos, Stefanos, "Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye", İstanbul 1975, c.2, s.608

¹⁴ Mortran, Robert, a.g.e., s.236

¹⁵ Türkdoğan, Orhan, a.g.e., s.89

¹⁶ Karpat H. Kemal, a.g.e., s.40

benimsetmeye yönelik faaliyetleri çok etkili olmuştur. Bundan dolayı ziraatla meşgul olanların sayısı artmış ve ticarete daha az ilgi gösterilmiştir. Sermaye birikimine yönelik algılama ve dönemin İslami yorumları sebebiyle, Müslümanlar arasında büyük şirketler kurmak yerine küçük ticari müesseselerin kurulması tercih edilmiştir. Yerleşik hayat tarzının gelişmesine zarar vermeyen bu küçük müteşebbislik zihniyeti, giderek gelişmiş ve ziraat dışında çalışan Türklerin ilgi alanı haline gelmiştir. 19. asırda Türkler arasında çok sayıda küçük işyeri sahibine rastlanmaktadır. 19. asrın sonunda Trabzon'da 27 kişiye bir dükkanın düştüğü tespit edilmiştir. Kastamonu'da ise 16 kişiye bir dükkan düşüyordu. Bu, 20. asrın ilk yarısında da devam etmiştir. 1927 yılında İstanbul'da 30 bin dükkanda 54.000 satış yapan kişi ve 90.000 hizmetli çalışıyordu. Bu şehirde her yirmi altı kişiye bir dükkan ve her 15 kişiye bir tüccar düşüyordu¹⁷. Türkler arasında yaygın olan küçük teşebbüs zihniyeti iki sonucu beraberinde getirmiştir :

BİRİNCİSİ: Türkler mali yönden giderek daha da fazla zayıflamışlardır.

İKİNCİSİ: Türkler mali güçlükler dolayısı ile Osmanlı Devlet sistemini tahrip etmeye yönelik faaliyetlere engel olamamışlardır.

Burada, 16. ve 17. asırda hakim olan kapitalist zihniyetin gayelerini de gözden uzak tutmamak gerekir. Bu zihniyetin en önemli iki gayesi şunlar idi¹⁸:

- 1) İktisadi açıdan önemli, yeni bölgelerin keşfedilmesi,
- 2) Yeni kar imkan ve fırsatlarını genişletme arzusu.

Devamlı olarak büyüyen deniz ticaretinin iktisadi gelişmeye getirdiği kolaylıklar, dönemin Osmanlı Devleti tarafından kullanılamıyordu. Amerika'nın keşfinden sonra dünya ticareti Akdeniz gibi iç denizlerden Atlantik Okyanusuna kaymıştır. Ayrıca, kapitalist zihniyetin önde gelen uygulayıcılarından olan İngilizler, dünya rekabetinde ilk sırayı ele geçirme gayretlerini de hızlandırmışlardır. İngilizler'in Protestan mezhebine bağlı olmaları rekabet ideolojisinin gelişmesini kamçulamıştır. 19. Asrın başlarına kadar Protestanlık kapitalizmi tamamıyla benimsenmiş bir görüntü veriyordu. Bugünkü Protestanlık anlayışı da yine kapitalist gelişmeye olumlu bakmakta ve böylece daha adaletli bir sosyal dengenin kurulacağına inanmaktadır¹⁹. Kapitalizmin gelişmesinde motor rolü oynayan ferdiyetçilik İngiltere'de, Almanya ve diğer Avrupa Ülkelerinden daha kuvvetli bir konuma sahip

¹⁷ Türkdoğan, Orhan, "a.g.e.", s.384

¹⁸ Ülgener, Sabri F., "İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası", İstanbul 1981, s.139

¹⁹ Bennett John C., "Kapitalismus und Ethik", Die Zukunft des Kapitalismus (içinde), Wien 1967, s.189

olmuştur. Buna paralel olarak, İngiliz ticareti de o dönemde daha hızlı bir gelişme göstermiştir²⁰ . 18. Yüzyılın başlarında İngiltere, dünya ticaretinde en büyük yere sahip olduğuna halkını inandırmaya azami gayret gösteriyor, ferdiyetçilik ve gururu ilk plana alıyordu²¹ . Küçük müteşebbis zihniyetini bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti ise, 17. asırda ticaret hayatına korumacı (merkantilist) zihniyetin girmesi ile uluslararası ticarete gelişmesini sürdüremiyordu. Ayrıca, aktif ödemeler dengesini hedef alan merkantilizm milliyetçiliğe dayalı yeni yeni devletlerin kurulmasını destekliyordu²² .

TABLO I

1700-1881 YILLARI ARASINDA İZMİR LİMANI İLE MARSEİLLE LİMANI ARASINDA YAPILAN İHRACAT VE İTHALAT (Fransız Frangı olarak)

YIL	Marseille Limanına İhracat	Marseille Limanından İthalat
1700	2.087.304.	
1750	5.629.076	4.222.984
1766	10.611.300	5.695.921.
1789	12.805.603.	9.545.793.
1839	17.029.000.	35.856.000.
1850	31.031.000.	36.227.000.
1860	59.663.000	46.159.000.
1872	86.846.000	121.671.000.
1874	112.263.000	98.489.000.
1877	7.060.000	117.051.000.
1881	116.403.000.	104.600.000.

17. asırda ve 18. asrın başlarında merkantilizm İngiltere'de iyice benimsenmiş ve devlet politikası haline gelmiştir. Devamlı gündemde tutulan bu merkantilist felsefe, Osmanlı Devleti'nde ve dünya politikasında gücü ele geçirme vasıtası olarak²³ kullanılıyordu. İlk merkantilist düşünceler, Osmanlı Devletine 16. asırda İspanya'dan sürülen Yahudiler vasıtası ile girmiştir. Fakat, bu düşünceler o dönemlerde Osmanlılar tarafından destek görmüyordu²⁴ .

²⁰ Elias, Norbert, "Über den Prozess der Westlichen Zivilization", Frankfurt 1976, C.I,s.304

²¹ Rübberdt, Rudolf, Geschichte der Industrialisierung, München 1970, s.12

²² Hartfiel G., Hilmann K.H., Wörterbuch der Soziologie, Stuttgart 1982, S.491

²³ Gilgin , Alon, Dictionary of Economic Terms, London 1977, S.146

²⁴ Türkdoğan Orhan, "a.g.e.", ss.312.

Daha sonraki yüzyıllarda Osmanlı sınırları içinde iktisadi yönden kuvvetlenen Yahudiler, Yunanlılar ve Ermeniler, merkezi hükümeti zayıflatmak amacıyla batılı devletlerle işbirliği yapmayı tercih etmişlerdir. Birleşik Amerika Devletleri de 18. asrın sonundan itibaren Osmanlı Devleti ile iyi iktisadi münasebetler kurmak için gayret sarf etmiştir. Osmanlı Devleti tarafından onaylanmayan Amerikan diplomatı William Steward, 1803 Kasım'ında İzmir limanından Amerika'ya hareket etmeden önce zamanın dışişleri bakanı James Modison'a Osmanlı Devleti'ndeki ticari imkanlar hakkında şunları yazmıştır:

"Doğu, Batı Hindistan ve Güney Amerika ile ticaretimiz, önemli tüketim maddelerinin Türkiye için de tedarik vasıtalarını bize bahşetmektedir. İzmir için en önemli ithalat malları, Doğu ve Batı Hindistan Şekerleri, Yemen kahvesi, Batı Hindistan kahvesi, karabiber, kuru karanfiller vb.dir.

İzmir tüccarlarının bu malları Avrupa'dan aldıklarını göz önüne alırsak, Amerikalıların bunları doğrudan İzmir'e getirmesinin önemi açıkça görülür. Kırmızı Tokat bakır, haşhaş ve Rus demiri İzmir'den Hindistan'a gemi ile taşınabilir...."²⁵

Bu gelişmeleri göz önüne alan Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Andrew Jackson'ın uzun mücadelelerinden sonra, 1831 yılında Osmanlı Devleti ile ABD arasında önemli bir ticaret antlaşması yapılmış ve 4 Şubat 1832 tarihinde onaylanarak kamuoyuna duyurulmuştur.

Bu antlaşmaya göre Amerikalılar Osmanlı savaş gemilerinin yapımında yardımcı olacaklardı²⁶. Ayrıca, 1830 yılında yapılan başka bir antlaşma ile Avrupalı tüccarlara verilen haklar Amerikalı tüccarlara da tanınıyordu. Böylece Türk limanları Amerikalı ticari gemilere de açılmış oldu. Ayrıca, Amerikan ticari gemileri Karadeniz sahillerine gidebilme izni almışlardır²⁷.

1830'lardan itibaren batılı ve Amerikan ideolojilerinin hızlı bir yayılma gösterdiğini görüyoruz. Hatta bazı araştırmacılar, Osmanlı Devleti'nin 18. asırdan itibaren kapitalizmin etki sahasına girdiği görüşünü ileri sürmektedirler²⁸. Osmanlı Devleti ile iktisadi ilişkilerini geliştirebilmek amacıyla; liberal iktisat politikası taraftarı görünen İngiltere gibi devletler,

²⁵ Turgay, Üner A., "Ottoman-American Trade during the Nineteenth Century", *The Journal of Ottoman Studies* III (içinde), İstanbul 1982, S.193

²⁶ Langley, Lester D., "Jacionian America and the Ottoman Empire", *the Muslim World* (içinde), Hardfort 1978, C.LXVIII, ss. 46

²⁷ Turgay, Üner, a.g.e., ss. 211

²⁸ Bilgiseven (Kurtkan), Âmiran, Genel Sosyoloji, İstanbul 1982, S.336.

yeni kurulan sanayilerinin üretimlerini yeni pazarlarda denemek ve onları tanıtmak gayesini güdüyorlardı. 1828-1831 yılları arasında İngiltere Osmanlı Devleti'ne önemli miktarda tekstil ürünü ihraç etmiş ve bu ticaretten yüklü meblağlar kazanmıştır. Bu ürünlerin kemiyet itibarı ile daha fazla ihraç edilmesi düşüncesi yeni pazarların kazanılmasına yönelik çalışmaları hissedilir derecede kolaylaştırmıştır. Osmanlı Devleti'ne ihraç edilen tekstil ürünlerinde de kemiyet olarak artışa büyük önem verilmiştir. Burada bir fikir edinebilmek için, 1828-1831 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den ithal ettiği tekstil ürünlerinin artışını Tablo 2'den görebiliriz²⁹.

Bu bakımdan, İngiltere hükümeti Osmanlı Devleti ile ticari bir antlaşma yapmanın büyük yararlarına inanıyordu. Diğer batılı devletlerin de gayretleri sonucu, İngilizler böyle bir antlaşmayı 1838 yılında gerçekleştirmiştir. İngiltere hükümeti ile Osmanlı Devleti arasında yapılan bu ticaret antlaşmasıyla, İngiliz ve diğer Avrupalı devletlerin vatandaşları lehine şu haklar verilmiştir:

- 1) Daha önce verilen ticari imtiyazların devam ettirilmesi kararlaştırılmıştır.
- 2) İngiliz vatandaşlarının imtiyazlı olarak muamele görmesi sağlanmıştır
- 3) İngilizlere, Osmanlı Devleti sınırları içinde her türlü malı alıp satma imkanı verilmiştir.
- 4) Bütün ticari kısıtlamalar kaldırılmıştır.
- 5) Diğer devletlerin vatandaşları bundan böyle ticaretle uğraşmak için herhangi bir izine tabi tutulmayacaklardır.
- 6) Şayet bir yabancı ihraç amacıyla herhangi bir Osmanlı Devleti limanına mal getirirse, malın değeri üzerinden %9 gümrük ödeyecektir. İhraç etmesi halinde, ihraç edilen malın değeri üzerinden %3'lük bir gümrük vergisi daha vermesi gerekecektir.
- 7) Yabancılar tarafından ithal edilen mallardan sadece %5 (%3+%2) gümrük vergisi alınacaktır.
- 8) İthal edilmiş mallarla da ticaret yapmak yabancılara serbest bırakılmıştır.
- 9) Yabancılara mallarını boğazlardan rahatça geçirebilme imkanı verilmiştir.

²⁹ Sarc Ö.C., "Tanzimat ve Sanayimiz", Tanzimat I (içinde), İstanbul 1940, S.425.

10) Diğer devletler de Osmanlı sınırları içinde ticaret yapmak isterlerse, onlar da aynı şartlara tabi olacaklardır.

TABLO II

1828-1831 YILLARI ARASINDA İNGİLTERE'DEN OSMANLI DEVLETİNE İTHAL EDİLEN TEKSTİL ÜRÜNLERİ

İngiltere'den Osmanlı Devleti'ne pamuktan işlenmiş tekstil malları		
İthalatı	(İngiliz Sterlini olarak)	Artış (% olarak)
1828	10.834	
1829	39.920	268,46
1830	95.355	138,86
1831	105.615	10,75

Bu antlaşma yabancı devletlere, Osmanlı sınırları içinde ticari serbestliği tamamıyla getirmiştir. Yine aynı yıl (1838) Fransa da bu antlaşmayı kabul etmiştir.

İsviçre, Norveç ve İspanya gibi diğer devletler için aynı ticaret şartları 1840 yılında kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti bu antlaşmaları 1861 yılında tekrar yenilemiştir. Yeni antlaşmaya göre Avrupalı devletler hem ihraç, hem de ithal ettikleri mallardan %8 gümrük vergisi ödeyeceklerdir. İhraç edilen mallardan alınan gümrük vergisi %1'e ininceye kadar yürürlükte kalacak ve bundan sonra %1'lik gümrük vergisi uygulanacaktır³⁰. Buna karşılık, Türkler ticari faaliyetlerde yabancılardan daha fazla kısıtlamalara tabi tutulmuşlardır. Türkler, hatta ticari mallarını bir eyaletten diğer bir eyalete götürebilmek için vergi ödemek zorunda bırakılmışlardır.

1838 yılında yapılan ticaret antlaşmasından sonra İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne ihracatı daha hızlı artış göstermiştir. Bu tarihten itibaren, İngiliz ticaret adamları Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret merkezlerinde oturma imkanları aramışlar ve buralara taşınmışlardır. Burada asıl amaç ticari kar imkanlarının artırılması idi³¹. Diğer devletlerin

³⁰ Tengirşenk, Yusuf Kemal, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", Tanzimat I (içinde), İstanbul 1940, ss.289.

³¹ Doğan, Mehmet, "Batılılaşma İhaneti", Ankara 1979, ss.29.

ticaret adamları da İngilizler gibi aynı şekilde davranmışlar ve sonuçta, Osmanlı Devleti yabancı ticaret adamlarının akımına uğramıştır. Bu gelişmeler neticesinde, hemen hemen bütün batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne ihracatı artmıştır. Örnek olarak 1876 yılı için yayınlanan ihracat-ithalat istatistiği verilebilir³².

TABLO III
OSMANLI DEVLETİNİN BAZI BATILI DEVLETLERLE
1876 YILINDA GERÇEKLEŞTİRDİĞİ İHRACAT VE İTHALAT

DEVLETLER	İHRACAT (\$ olarak)	İthalat (\$ olarak)
İngiltere	31.000.000	51.000.000
Fransa	9.300.000	37.540.000
İtalya	2.700.000	7.720.000
Belçika	1.000.000	4.250.000
ABD	3.101.000	1.497.000
Hollanda	500.000	1.010.000

1874 yılından itibaren Osmanlı Devleti iktisadi istikrar konusunda daha büyük güçlüklerle karşılaşmasına rağmen, A.B.D. hariç, bütün devletler Osmanlılarla yaptıkları ticarete lehlerine olan durumu devam ettirebilmişlerdir. İthal ve ihraç edilen mallardan alınan vergilerde Osmanlı Devleti, "*ad volereTax (Değer üzerinden alınan Vergi)* " metodunu Birinci Dünya Savaşına kadar değiştirmeden kullanmıştır³³. Bu metoda göre, vergiler değer üzerinden belli bir oran nisbetinde alınmaktadır. Burada vergi hiçbir zaman belirli bir meblağ olarak düşünülmez. Bu metod genel olarak ihracat ve ithalat tarifelerinde kullanılmaktadır³⁴.

Osmanlı Devleti'nde uygulanan liberal iktisat politikası, İslam'ın yorumunda da bazı sapmalara yol açmış ve değişik fikirlerin cemiyete girmesini daha da kolaylaştırmıştır.

³² Turgay, A. Üner, a.g.e., s.225

³³ Tckelli, İhsan ve İlkin, Selim, 1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, Ankara 1983, s.67

³⁴ Gilpin, Alan, a.g.e., s.3

Böylece sosyal ve iktisadi gelişme belirli bir çizgide devam edememiştir. Osmanlı Devleti'nde sanayileşmenin sağlanamaması ise, birinci planda sermaye kıtlığından ileri gelmektedir³⁵. Osmanlıların en kuvvetli dönemlerinde şahsi müteşebbis zihniyeti ve ziraat yeterli desteği görememiştir. Böyle bir politikanın uygulanması, devlet yönetiminde hakim olan merkeziyetçilik anlayışından kaynaklanmaktadır. Eski kültür normlarının muhafaza edilmesi ise, burada yine büyük bir rol oynamıştır³⁶.

17. asrın sonuna doğru, İngiltere'de iktisadi faaliyetler üzerindeki devlet kontrolünün giderek azaltılması ve özel mülkiyetin korunması, bu devletin sanayileşmesini çok hızlandırmıştır³⁷. Fakat Osmanlı Devleti, bu yöndeki tedbirlere 19. asrın ikinci yarısında başvurmuştur. Bunun dışında, Osmanlı iktisat politikasına yön verenler, uluslararası sermayenin etkisini yeteri kadar önemsememişlerdir. Hilferding'in 1911 yılında "*Das Finanzkapital*" isimli kitabında analiz ettiği gibi, 19. asırda sermaye dağıtımına önem veren bankaların ağırlığı artmış ve bu kuruluşlar böylelikle büyük gelirler elde etmişlerdir.³⁸ Örnek olarak İngiltere, bu sebeplerden dolayı 1855-1860 yılları arasında 25 milyon sterlin ihraç etmiştir. Buna mukabil, İngiltere'nin 1826-1855 yılları arasındaki sermaye ihracı sadece 6 milyon sterlin idi³⁹. İhraç edilen bu sermayenin büyük bir bölümünü Osmanlı Devleti almış olup, karşılığında büyük tavizler vermek zorunda bırakılmıştır. Osmanlı devleti, ilk dış borcu 1854 yılında İngiltere'den almış ve bununla merkezi hükümet 2.5 milyon değerinde Osmanlı altını tedarik edebilmiştir⁴⁰. Bundan sekiz sene sonra, yani 1862 yılının başlarında Osmanlı'nın borçları 20 milyon Osmanlı lirasına ulaşmıştır⁴¹. Bu borçların reel olarak hesaplanan faizleri çok yüksek idi ve %15 ile %20'nin altına düşmüyordu⁴². Bir taraftan 19. asırda arkası kesilmeyen savaşlarla uğraşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, diğer taraftan dış borçlar yüzünden de sanayileşme çabalarını gerçekleştirmekte güçlük çekiyor ve siyasi bağımsızlığı büyük yaralar alıyordu. Böylece, gittikçe yükselen dış borç ve ekonomik baskı devletin sosyal politikasını da, dış güçlerin kararlarına bağımlı hale getirmiştir. Batılıların istediği sosyal politikanın uygulanmasında, bu devletlerin baskıları ve istekleri kadar, iç bünyeden gelen desteklerin de rolü olmuştur.

³⁵ Türkdogan, Orhan, a.g.e., ss.44

³⁶ Türkdogan, Orhan, a.g.e., ss.367

³⁷ Rübberdt, R.,a.g.e., s.11

³⁸ Swezy, Paul M., *Theorie der kapitalistsehen Entwicklung*, Frankfurt 1970, s.313

³⁹ Mardin, Şerif, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1918)*, Ankara 1962, s.32.

⁴⁰ Suvla, Refii Şükrü, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat I (içinde)*, İstanbul 1940, s.270

⁴¹ Moravitz, Charles, *Die Türkei (les Finances de la Turquie)*, Berlin 1903, s.43.

⁴² Parvus Efendi (Yayınlayan: Sencer,Muzaffer), *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, İstanbul 1977, s.33.

B) ASKERİ SAHADA YENİ REFORMLARIN YAPILMASINA PARALEL OLARAK İKTİSADİ VE SOSYAL MÜESSESELERDE AVRUPA MODELİNE GÖRE YENİLEŞTİRME ÇABALARI

1) ASKERİ SAHADA ÖNGÖRÜLEN REFORM HAREKETLERİ

Esas olarak, Osmanlı Devleti'nin 17. asrın başlarında askeri sahada bazı reform hareketleri yapması gerekiyordu. Askeriyedeki disiplinsizlik o zamanlar açık seçik görülmeye başlanmıştı. Askeri sistemin bel kemiğini oluşturan yeniçeriler bu asırda sivil memurlar gibi hareket ediyorlardı. Yeniçeriler için, ticaretle ve kar getirici işlerle uğraşmak yasak olmasına rağmen, bu kurallara uymamışlardır. Hatta daha da ileri giderek, 1622 yılında Sultan İkinci Osman'ın öldürülmesine sebep olmuşlardır⁴³. Böylece, yeniçeriler askeriyede disiplinin zayıflaması yönünde ilk tohumları atmışlardır. Askeri bünyede yeniçerilerin yanı sıra kapıkulu askerleri de vardı. Fakat bunların sayıları önemsenecek boyutta değildi. Ayrıca, yeniçerilere göre yıldan yıla sayıları azalmıştır. 1453 yılında sadece 8.000 kapıkulu askeri vardı. Bu sayı 1713 yılında 22.169'a çıkmış ve bundan sonra tekrar azalma göstererek 18. asrın ikinci yarısında 1500'e kadar inmiştir⁴⁴. Askeri bünyedeki huzursuzluk hemen hemen her zaman yeniçeriler tarafından desteklenmiş veya çıkartılmıştır. 1566 yılında İkinci Sultan Selim'in tahta çıkışını bahane ederek hediyeler istemişler, istekleri yerine gelmeyince, bazı yüksek seviyeli memurları öldürmüşler ve İkinci Sultan Selim'i yeniçeriler arasında hediye dağıtmaya zorlamışlardır⁴⁵. Kanuni Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) askeri bünyeye bazı yabancı unsurlar girmeye başlamış ve sonraki asırlarda bu unsurlar sistemin çöküşünü hızlandırmıştır. Bu yabancı unsurların başında devşirme sınıfı gelmektedir. Bu sınıf Türklere karşı padişahı yönlendirmeye uğraşmış ve Osmanlı Devleti'nin bekasından ziyade, kendi menfaatlerini ön planda tutmuştur.⁴⁶ Bu bakımdan, devşirme sistemi 1583 yılında resmi olarak yasaklanmıştır. 1363 yılından beri uygulanan bu sistem 220 sene sonra artık yürürlükten kalkıyordu. 1583 yılından sonra bu uygulamadan sadece bir defa daha yararlanılmıştır. Fakat devşirme sınıfının etkileri daha sonraki yıllarda silinememiş ve bu grup yeniçerilerin başkaldırma hareketlerine yardımcı olmuştur.

⁴³ Kafesoğlu, İbrahim, Türkiye'yi Bugünkü Şartlara Getiren Tarihi Gelişme, s.14

⁴⁴ Öztuna, Yılmaz, a.g.e., C.9, s.399

⁴⁵ Cem, İsmail, Türkiye'de geri Kalmışlığın tarihi, İstanbul 1982, s.173.

⁴⁶ Shaw, Stanford J., "Das Osmanisehe Reich und die Moderne Türkei", Der islam II (içinde), Fischer Weltgeschichte, Frankfurt 1982, C.15. s.101

1800'lere gelindiği zaman, yeniçeriler aldıkları maaşlarından başka bir şeyi düşünmüyorlardı. Kimlik kartlarını bile, daha fazla gelir elde edebilmek için satış malzemesi haline getirmişlerdir. III. Sultan Ahmet (1703-1730) yeniçerileri ortadan kaldırmaya çalışmışsa da, bunu başaramamıştır⁴⁷. Bundan sonraki yıllarda baş kaldırmayı gelenek haline getiren yeniçeriler, sistemin zayıflaması için ellerinden gelen her türlü hareketi yapıyorlardı. Bütün bu gelişmeler karşısında, orduda yenileştirme hareketlerinin gereği çok açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Yeniçerilerin ortadan kaldırılması hareketini, ilk olarak Sultan III. Selim ciddi şekilde ele almış ve Nizam-ı Cedid adı altında yeni bir uygulamaya başlamıştır⁴⁸. II. Sultan Mahmut ise, nihayet 1826 yılında yeniçerileri ortadan kaldırabilmiştir. II. Sultan Mahmut'un yeni reformları ile sistemdeki değişiklik artık gelenek haline gelmiştir⁴⁹. Avrupa modeline göre yeni askeri akademilerin açılması, Mehter Marşı'nın kaldırılarak, yerine Avrupa askeri müziğinin alınması, farklı bir kültür atmosferine girdiğimizin ve gittikçe Avrupa'daki uygulamalara yanaştığımızın simgeleridir. Askeri sahadaki batılı teknolojinin üstünlüğü Osmanlı Devleti'nde batılaşma hareketlerinin hızlanmasına da yardım ediyordu. Böylece, Alman generali B. Von Rathgen'in sözü olan *"Bütün kültürlerin çıkış noktası silahtır"*⁵⁰ felsefesinin batılı tarzda düşünen kafalarda yer ettiğini görüyoruz. Osmanlının yükseliş dönemlerinde büyük rol oynayan "Gaza Felsefesi" artık yönetimi elinde bulunduranların nezdinde zayıflamaya başlıyor ve İslami prensiplere dayalı uygulamaların yerini batılı anlamdaki uygulamalar alıyordu. Fakat öteden beri tarikatların etkisiyle canlı tutulan "Gaza felsefesi", İslami düşünceye bağlı kalan kesimler tarafından büyük destek görmüş ve günümüze kadar devam ettirilmiştir.

2) İKTİSADİ VE İÇTİMAİ MÜESSESELERİ BATILI MODELE GÖRE YENİLEME ÇALIŞMALARI

Osmanlı Devleti'nin batılılarla ticari münasebetleri 15. asırda başlamasına rağmen, bunların iktisadi düşünceye tesirleri 18. asırda görülmeye başlamıştır. İlk olarak Lale devrinde (1718-1730) yeni bir düşünce ve hayat tarzının sembolü olarak Lale alınmış ve lüks yaşamayı öğen şiirler yazılmıştır. Bu devir için yazdığı bir mısraında *"Gülelim, oynayalım, kam alalım dünyadan"* diyen Nedim'in düşüncesi cemiyetin çeşitli tabakalarına yayılıyor ve kaybedilen

⁴⁷ Öztuna, Yılmaz, a.g.e., C.9, s.390

⁴⁸ Shaw, Stanford J., a.g.e., s.115

⁴⁹ Findley, V. Carter, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire -the Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton 1980, s.117

⁵⁰ Adıvar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1980, s.184

savaşların da etkisi ile yeni bir devre giriliyordu. Tüketime yönelik davranışların ağırlık kazandığı bu dönemden sonra, devletin harcamaları geçmişe oranla daha hızlı yükseliyordu. İktisadi politikada köklü değişikliklere başvurmayan merkezi hükümet, yükselen harcamaları vergileri daha da arttırarak kapatıyordu. Bu ise, halk arasında yeni arayışların başlamasını körüklemiştir. 17. asır şairlerinden Ruhi'nin yazdığı "*İbn vakt ol cam çek gel gussa-i ferdayi ko! (Modern ol, zamana göre hareket et ve yarının tasalarını bırak*" diyen mısraları halkın düşüncesini etkiliyor, böylece batılı ideolojilerin Osmanlı Devleti'nde destek görmesine yardım ediliyordu. Devletin bünyesinde varlığını sürdüren müslüman olmayan azınlıkların da etkisiyle, Osmanlı devlet adamları batıdan alınan modellerin uygulanmasına taraftar görünmüşlerdir.

İlk olarak, III. Selim (1789-1807) zamanının dışişleri bakanı (Reis-ül-Küttab) Ebubekir Ratip Efendi'yi, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun müesseselerini incelemek ve konu hakkında bir rapor hazırlamak üzere Viyana'ya göndermiştir. Viyana'da İngiliz büyükelçisi ile de temasta bulunan Ebu Bekir Ratip Efendi, bu büyükelçiden çok etkilenmiş ve İstanbul'a döndüğü zaman hararetle "Bir memlekette zenginliğin arttırılması iktisat politikasının en önemli prensibi olmalıdır" görüşünü savunmaya başlamıştır⁵¹. Asıl amacı sisteme canlılık getirmek olması ve bunun için yeni uygulamaların planlanması gerekirken, Ebubekir Ratip Efendi bunların yerine, İngiliz merkantilistlerinin görüşünden etkilenmiş olarak inceleme gezisini bitiriyordu. Böylelikle, batılı iktisadi düşüncelerin yavaş yavaş Osmanlı devlet adamlarının kafasına yerleşmeye başladığını görüyoruz. Avusturya'dan dönen Ebu Bekir Ratip Efendi, bu sistemi de detaylı incelemeye ve kritik etmeye gerek görmeksizin, Nizam-ı Cedid (Yeni düzen) olarak tasvir etmiştir⁵². Fakat esas reformlar II. Mahmut (1808-1839) zamanında yapılmıştır. Müsadere sisteminin yürürlükten kaldırması, iktisat politikası bakımından reformların belkemiğini teşkil eder. Şahsi mülkiyet hakkının mutlak manada hak olarak kanunlaşması, batılı devletlerin uygulamasını kabul etmek anlamına geliyordu. İslamın hukuk düzeni ile bağdaşmayan bu tutum, II. Mahmut tarafından büyük destek görmüş ve müslüman tebaanın kendisine hatta "gavur padişah" demesine yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nde uygulanan merkeziyetçilik, bu reformların yürürlüğe konulmasını oldukça kolaylaştırıyordu. Burada, Türklerin devlet otoritesine karşı beslediği saygının rolü de büyük olmuştur. Bu uygulama ile başlayan değişiklikler batılı devletlerin istekleri doğrultusunda,

⁵¹ Şerif, Mardin, Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1918), Ankara 1962, s.24.

⁵² Karamuk, Gümeç, Ahmed Azmi Efendis Gesandtschaftsbericht als Zeugnis des Oosmanisehen Machtverfalls und der beginnenden Reformmâra unter Selim III, Frankfurt 1975, s.93

1839'da Gülhane Hattı ve 1856 yılında da Hatt-ı Hümayun halka açıklanmış ve akabinde hemen yürürlüğe konmuştur.

1839 yılında yürürlüğe giren Gülhane Hattı şu prensipleri içeriyordu:

- 1) Bütün tebaanın hayat, şeref, haysiyet ve mülklerinin emniyeti ve masuniyeti,
- 2) Vergi sisteminde reform yapılması,
- 3) Askerlik mükellefiyetinin süresi için muntazam bir kanunun çıkarılması.

1856 yılında yürürlüğe giren "*Hattı Hümayun* ", daha da geniş ölçüde batılılaşma hareketlerine yer vermiştir. Bu maddelerin en önemlileri şöyle sıralanabilir⁵³ :

- 1) Şahsın hayat, mülk, şeref ve haysiyetinin masuniyeti,
- 2) Hristiyan ve umumiyetle gayri müslim camialara önceden bahşedilmiş imtiyazlara hürmet edilmesi,
- 3) Rum Patriği'nin kaydı hayatla seçilmesi ve bütün gayri müslim ruhanilerin vazifelerine başladıkları zaman, devlete sadakatleri hususunda and içmeleri,
- 4) Kiliseler lehine alınan vergilerin kaldırılması,
- 5) Bütün din mensuplarına dini merasimin icrası hususunda serbesti,
- 6) Memlekette din ve lisan dolayısı ile bir tebaa zümresinin diğer zümreden ayrı tutulmaması,
- 7) Bütün tebaaların din farkına bakılmaksızın mülki ve askeri memuriyetlere alınabilmesi,
- 8) Yeni ceza kanunları çıkarılarak ceza teşkilatının ıslahı,
- 9) Maliye sahasında ıslahat.

Tarihe Tanzimat Reformları diye geçen bu düzenlemelerin yürürlüğe konması ile çoğulcu (plüralist) cemiyet anlayışı ön plana geçmiş ve bu değişiklikler sonucu, cemiyette üç ideolojik akım belirmiştir. Bunlar⁵⁴:

- 1) Batı medeniyeti bir bütündür, onun her şeyini almak,

⁵³ Arsal, Sadri Maksudi, "Teokratik Devlet ve Laik Devlet", Tanzimat I (içinde), İstanbul 1940, ss.91

⁵⁴ Gürkan, Ahmet, İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi", s.348

- 2) Hristiyan aleminden ne gelirse gelsin hiç birisini kabul etmemek,
- 3) Batının yalnız ilmi metodunu ve tekniğini almak.

Osmanlı Devleti bünyesinde tesirlerini gittikçe bariz bir şekilde hissettiren gayri müslimlerin destekleri ile birinci akım daha da güçlenmiş, iktisadi ve içtimai müesseselerin batılı anlamda düzenlenmelerini hızlandırmıştır. Moshe Ma'oz, Tanzimat reformları ile gelen, müslümanlarla gayri müslimlerin her konuda eşit tutulma ilkesini en radikal değişiklik olarak değerlendirmekte ve bunun müslüman tebaalar arasında gerçekleştirilmeye çalışılan reformlar esnasında en büyük problemi teşkil ettiğini savunmaktadır⁵⁵. Bu maddenin kabul edilmesi ile merkezi hükümet iç bünyeden gelen tepkiler yanında, diğer devletlerin azınlıkları koruma bahanesiyle, arkası kesilmeyen istekleriyle karşılaşmış ve çok zor duruma düşürülmüştür.

Tanzimat reformlarının kabulünün hemen akabinde, başta Rusya olmak üzere diğer batılı devletler azınlıklar lehine birçok istekte bulunmuştur. Bu istekler, asıl olarak Osmanlı Devletini iktisadi ve politik yönden zayıf düşürmek amacını taşıyordu. Bu manada Ruslar 1853 yılında Osmanlı sınırları içinde bulunan Yunan Ortodokslarının korunmasını talep etmiş ve bunun reddedilmesinin savaş sebebi sayılacağını bildirmiştir⁵⁶.

Bunun yanında, mutlak şahsi mülkiyet anlayışının kabul edilmesi, devlet bünyesinde İslami prensiplerin uygulanmasını kısıtlamış ve ferdiyetçi fikirlerin kuvvetlenmesi ile tesirini göstermiştir. Bu anlayışın sonucu olarak, yabancılar 1868 yılında Osmanlı Devleti sınırları içinde toprak edinebilme haklarını elde etmişlerdir⁵⁷. Burada Fransa ve İngiltere gibi devletlerin tesiri büyük olmuştur. Batılılaşma politikası ve hareketleri, 1876-1909 yılları arasında yönetimi elinde bulunduran II. Sultan Abdülhamit devrinde dönemin büyük devletlerinin istediği yönünde sürdürülememiş ise de, bu süreç 1908'den sonra "Genç Türkler"'in hakimiyeti ele geçirmesi ile tekrar hızlanmıştır. Genç Türkler, özellikle yabancılara verilen haklardan yararlanmış ve Selanik'te yabancılara ait olan yerlerde faaliyetlerini en iyi şekilde sürdürebilmişlerdir⁵⁸.

C) TANZİMAT REFORMLARININ İKTİSADİ ZİHNİYETE ETKİSİ VE BU GELİŞMEDE EĞİTİM SİSTEMİNİN ROLÜ

1) TANZİMAT REFORMLARININ İKTİSADİ ZİHNİYETE ETKİSİ

⁵⁵ Ma'oz, Moshe, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861*, Oxford 1968, ss.22

⁵⁶ Hurewitz, J.C., "Diplomacy in the Near and Middle East", New York 1972, C. 1 1535-1914 (içinde), s.144.

⁵⁷ Doğan Mehmet, a.g.e., s.53.

⁵⁸ Bénoist-Méchin, Jacques, *Die Türkei 1908*, s.106

Tanzimat reformcuları her fırsatta eski düşüncelerin tamamen değişmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bunlara göre, İslami kuralların yanlış anlaşılması veya uygulanmaması, Osmanlı Devletinin zayıflamasında tek unsur olarak görülmüyordu. Tebaanın mallarını, canlarını, şeref ve haysiyetlerini korumaktan endişe ettikleri, emin olamadıkları ve bu sebepten gelişme kaydedilemediği görüşüne de yer vermişlerdir. *"Şahsi güvenliğin garanti edilmesi, hem fertlerin, hem de cemiyetin kalkınması için en önemli faktördür"* ilkesi, burada reformcuların hareket noktası olmuştur⁵⁹. Böylece, ferdiyetçi bakış açısı 1839 yılından itibaren daha da gelişmiş, ilk tesirlerini maaş veya ücretlerin ödenmesinde yapılan değişikliklerle göstermiştir. Memurlara yapılan aynı ödemelerin yerini nakdi ödeme şekli almıştır. Profesör Fındıkoğlu'na göre, nakdi (parasal) hizmet ödeme sistemi, ekonomik gelişmeyle paralel yürütülemediğinden, iktisadi yapının huzuru açısından iyi sonuçlar vermemiştir. Tımar sisteminin kaldırılması ise, tarımda ferdiyetçilik anlayışını kuvvetlendiren mutlak mülkiyet prensibini beraberinde getirmiştir. Belirli bir para karşılığı çalışmaya başlayan memur sınıfı, artık kendi menfaatlerinden başka bir şeyi düşünmez hale gelmiş ve bu durum cemiyette şu tabirlerin yayılmasına sebep olmuştur⁶⁰ : *"Salla basını al maaşını"*, *"Allah 'tan sağlık, devletten aylık"*, *"Çaldımsa devlet malı çaldım "*, *"Devletin malı deniz yemiyen domuz"*.

Bu tür tabirlerin halk arasında yayılması iktisadi zihniyetin cemiyetçilikten çıkıp ferdiyetçiliğe doğru gittiğinin açık bir gösteresidir. Reformcuların sandıkları gibi, kişilerin kendi çıkarlarını ön plana almaları, cemiyetin kalkınmasında etkili olamamıştır. Ayrıca, değer yargıları değişmiş ve zenginlere olan rağbet artmıştır. Bu gelişmeler sırasında, zengin olan gayri müslim tüccarlar İzmir, İstanbul, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Bursa ve diğer önemli şehirlerde yeni yerleşim bölgeleri kuruyor ve istedikleri şekilde düzenliyorlardı. Yeni kurulan bu yerleşim merkezlerinin, cemiyetin diğer tabakalarına tesiri büyük oluyordu⁶¹ . Burada, Tanzimat reformlarından önce İstanbul, İzmir ve diğer büyük şehirlerde oturan gayri Müslimlerin tesirleri niçin büyük olmuyordu? diye bir soru sorulabilir. Tanzimat reformlarından önce, batılı felsefelere ve düşünce tarzlarına bu kadar teslimiyetçi bir gözle bakılmadığı için; halk tabakaları bu tesirlerden belirli ölçülerde korunabilmişlerdir. Tanzimattan sonra ise, batılı zengin tüccarların etkisi ile devlet adamları ilk fırsatta ihtişamlı konaklar yapmaya başlamışlardır. Bu dönemin en büyük özelliği, lüks mallara olan düşkünlüktür. Yeni arabalar satın alma sevdası burada örnek olarak verilebilir. Tanzimat'tan önce

⁵⁹ Abadan, Yavuz, Tanzimat Fermanının Tahlili, Tanzimat I (içinde), İstanbul 1940, ss.49

⁶⁰ Türkdoğan, Orhan, a.g.e., s.327

⁶¹ Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, Tanzimatta İctimai Hayat, Tanzimat I (içinde), İstanbul 1940, s.642

şehirde araba ile dolaşmak yasak idi. Şehirde atla dolaşmak da herkese serbest değildi. Tanzimat'la gelen kanun değişiklikleri ile birlikte, cemiyetin zengin tebaa'ları Avrupa'dan at arabaları ithal etme imkanı elde etmişlerdir⁶².

Bu şekilde, Avrupalı sanayiciler hem ferdiyetçiliği devlette yaygınlaştırmak, hem de daha fazla kazanabilme yolunu bulmuş oluyorlardı. İktisadi zihniyette olan bu değişikliklerden sonra, saray harcamaları anormal derecede artış göstermiştir. Yapılan araştırmalara göre; 1839-1923 yılları arasında devletin aldığı dış borçların sadece 1/6'lık bir bölümü demir yollarının yapılması gibi verimli sahalarda kullanılabilmektedir⁶³. Lüks ve tüketim iştahı cemiyet tabakaları arasında büyük ayrılıklara sebep olmuş ve özellikle dört sahada kendisini açıkça göstermiştir. Bunlar⁶⁴:

- 1) Devlet ve tebaa arasındaki güvensizlik,
- 2) Dünyevi ve uhrevi görüşlerdeki ayrılık,
- 3) Halk tabakaları ile okumuş tabaka arasındaki görüş farklılığı,
- 4) Batılı ve doğulu görüşlerinin uyum sağlayamaması.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da devam eden bu tesirler, günümüz Türkiye'sinde de açıkça kendini hissettirmektedir.

2) TANZİMAT REFORMLARINDAN SONRA EĞİTİM POLİTİKASININ İÇTİMAİ VE İKTİSADİ HAYATA ETKİLERİ

"Tanzimat Devri'nin Avrupa tipi eğitim sistemi, merkezi hükümet kamu hizmetlerini kolaylaştırmaktan ziyade daha büyük tesirler yapmış olup, giyiminde, hareketlerinde ve düşüncesinde Avrupalı tavır takınan yeni bir sınıf ortaya çıkarmıştır." (Rüstow D.A., *"The Modernization of Turkey in historical and comparative perspective"*, social change and policts in Turkey, s.100)

Liberal ve laik düşüncelerin eğitim sistemine etkisi Tanzimat reformlarından sonra çok büyük olmuştur. Tanzimat reformcularına göre; yeni eğitim müesseseleri yeni kuşaklar ortaya çıkarmalı idi. Tanzimat'ın ilk yıllarında yeni kurulan eğitim müesseseleri sadece Türk çocukları tarafından ziyaret edildiği için, böyle bir gayeyi gerçekleştirmek kolay görünmüyor ve okulların laik prensiplere göre düzenlenmesi ise, bazı güçlükleri beraberinde getiriyordu. Medreselerden mezun olan öğrencilerle yeni kurulan okullardan mezun olan öğrenciler

⁶² Öztuna, Yılmaz, a.g.e., C.11, ss.371

⁶³ Suvla, Refii Şükrü, *Tanzimat Devrinde İstikrazlar, Tanzimat I (içinde)*, İstanbul 1940, s.287

⁶⁴ Sevim, Fuat, *Dünya Uygarlığı ve Türk Sosyo-Ekonomik Tarihi*, İstanbul 1978, ss. 186

birbirleri ile rakip hale getirilmiş ve bu durum daha sonraki yıllarda da devam ettirilmeye çalışılmıştır. Yeni kurulan okullarda okuyanlar, batılılaşmanın sembolü olarak görülmüştür.

Batılı müesseselerin Tanzimat reformcuları ve taraftarlarınca takdirle karşılanması, Osmanlı Devleti'nde özel okullar açmak gayesi ile; kilise ve Avrupalı Devletleri harekete geçirmiştir. 1839'dan sonra, Osmanlı Devleti'nin her yeri yabancı okulların akımına uğramıştır. Özel okullar, birinci planda merkezi hükümetin zayıf olduğu Mısır ve Balkan Ülkeleri gibi yerlerde açılmıştır. Bu okullarda müslüman ailelerin çocuklarına batı kültürü verilmiş ve yetişmelerinin bu yönde olması sağlanmıştır. Daha önceki yıllarda da, özellikle Fransa tarafından desteklenen katolik okulları, Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde açılmış olmasına rağmen, bunların sayısı 19. ve 20 yüzyılda çok hızlı bir şekilde artmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti sınırları içinde 500 Fransız katoliklerine ait okul, 575 Amerikan okulu ve 178 İngiliz okulu bulunuyordu. Fransız katoliklerine ait okullarda toplam 59.414 öğrenci kaydına rastlanmıştır. Bu sayı Amerikan okullarında 34.317 ve İngiliz okullarında 12.800 idi. Bu okulların yanında az sayıda İtalyan, Alman, Avusturya ve Rus okulları da faaliyet gösteriyorlardı⁶⁵. Bu okulların büyük bir bölümü, ilkökul öğrencilerinin eğitimi için öngörülmüştür. Bunlar arasında bazı liseler de vardı. Osmanlı Devleti'nde yabancı okulların varlığını araştıran Roderic H. Davison "*Bunlar Türkler üzerinde ne biçim etki bırakmışlardır?*" sorusunu sormaktan kendini alamamış ve hayretini gizleyememiştir.

Hristiyan batı kültürünü ve düşünce yapısını Türkler arasında yayabilmek için 20. yüzyılın başında çok sayıda Hristiyan ve Yahudi misyoner teşkilatları Osmanlı sınırları içinde faaliyette bulunuyorlardı. Sadece İngiliz misyoner teşkilatlarına bakmak bile bizlere yeteri kadar fikir vermektedir. Osmanlı sınırları içinde faaliyette bulunan İngiliz misyoner teşkilatlarının en önemlileri şu şekilde sıralanabilir⁶⁶:

- 1) The Church Missionary Society. Bu misyoner teşkilatı 14 papaz ve 25 rahibe ile Ortadoğu'da özellikle Mezopotamya bölgesinde faaliyet gösteriyordu.
- 2) The British-Syrian Mission. Bu misyoner teşkilatı ise Suriye'de teşkilatlanmıştı.
- 3) Anglican Bishop's Blyth Mission veya Bishop's Gobat Fund for Missions. Bu misyoner teşkilatı Suriye, Mısır, Filistin ve Kıbrıs'ta geniş çapta teşkilatlanmıştır.

⁶⁵ Davison, R.H., "Westernized Education in Ottoman Turkey", *The Middle East Jburnal* (içinde), Columbus 1977, C.XV., s.290

⁶⁶ Yerasimos,S., *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, İstanbul 1975, C.II, ss.944.

- 4) The Babtist Missionary Society
- 5) English Presbyterian Mission to the Jews. Bu misyoner teşkilatı Halep'te bir teşkilata sahipti.
- 6) The Church of Scotland Jewish Mission. Bu misyoner teşkilatının faaliyetleri İzmir ve Beyrut'ta yoğunlaşmıştı.
- 7) The Free Church of Scotland Jewish Mission
- 8) The Christian Alliance
- 9) The Friends of Foreign Mission
- 10) Irish Presbyterian Mission
- 11) Jerusalem Christ Union Mission to the Jews
- 12) London Society for Promotion Christianity among the Jews
- 13) London Religious Tract's Society
- 14) The Bristish and Bible Society
- 15) Smirna Rest
- 16) Saint George's Train Home for Moslem girls
- 17) Society for the Promotion of the Female Education in the East

Misyoner teşkilatların varlığı ve onların cemiyetin düşünce yapılarına etkileri; batılı ideolojilerin Osmanlı Devletine girişini çok kolaylaştırmıştır. Yeni eğitim sistemi klasik iktisat teorilerinin Osmanlı Devleti bünyesinde yayılma imkanını da vermiştir. 1870 yılından itibaren bu teoriler okullarda ayrı bir ders olarak okutulmuştur. Bu ders, ilk olarak 1870 yılında Kız Sanayi Mekteplerinde okutulmaya başlamış, 1874 yılında ise Hukuk Fakültesi ders programına alınmıştır. Ayrıca bu dersin okutulması 73 yüksek okulda daha planlanmıştır.

Klasik iktisatçı J.B. Say'ın hiç bir orijinalitesi olmayan fikirleri, modern iktisat adına Ankara'da mülkiyeli öğrencilere büyük bir şevkle Ohannes Efendi tarafından öğretiliyordu⁶⁷. Böylece, yeni getirilen eğitim sistemi, batıyı krizden kurtaramamış iktisat teorilerini Osmanlı Devleti'nde yaymaya çalışıyor ve bunda başarılı da oluyordu.

⁶⁷ Şerif, Mardin, Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", Ankara 1962, ss.49